

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1977

ЎКТАМ
ҲАКИМАЛИ

**Ҳадемай
баҳор
келади**

ҲИКОЯЛАР

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1977

Уз
Қ 20

X $\frac{70303 - 49}{352(06) - 77}$ 20-77

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1977 й.

Япроқлар чирт-чирт узилиб, тўкила бошлаган куз оқшоми эди.

Еттини тўлдираётган бўлишим керак, чунки опаларим қўлларимдан тортқилашиб: «Қаллахум келгуси йили мактабга боради», деганларини эслаб қолган эдим. Тасаввур қилибгина хотирлаш мумкин бўлган ўрта бўй, қирра бурун, сепкил юзли отам ҳарбийга кетган, ойим билан опаларим эса эрта тонгда далага, буғдой ўроғига кетишар, қош қорайганда қайтишарди. Мен кенжа — Мазифа исмли опам билан уйда қолардим. Мазифа опам кун бўйи уй пойлар, мен эса йиртиқ иштон, кўйлақда, яланг оёқ, ёқавайрон кўчага чиқиб кетар, кечқурун қош-киприкларим чангга беланиб қайтардим. Қайтишим билан опаларим ўпишар, бағирларига босишар, додлатиб қийнашар, «эрмак»ларини йиғлатибгина тинчишарди.

— Қаллахум, қани айт-чи, кимни яхши кўрасан? Мени-а?

— Йўқ, мени-а? — дерди ўртанча опам. — Анор опамни яхши кўраман де-чи!

— Ҳаммангизни яхши кўраман, — мен шу тахлит жавоб қилардим, бу уларнинг чангалидан қутулишнинг энг осон усули эди. Лекин

олғир мушуклар «хаммангизни» деган жавобимдан ҳам қониқишмас, ҳадеб қийнайверисарди. Мен ҳам бўш келмас, юзларини тимдалар, сочларини юлардим. Шунда улар:

— Ойи, қаранг, вой-вой, сочимни қўйиб юбор, — дея чирқирашарди.

— Ўзларингдан кўринглар, «ёлғиз» укаларингни шунчалик қийнайсизларми, — деб куйиниб жавоб қиларди ойим.

Орамиздаги ўйин, кейин эса жанжал шу кўйи ниҳоясига етарди. Кейин Анор опам ариқдан сув олиб келар, Маърифа опам эса кир ювишга тутинарди. Маърифа опам йигирма иккилардаги бақ-бақалоқ, кўк кўзли қиз бўлиб, бир йил олдин турмушга чиққан, Зиёдбой исмли поччам ҳарбийга кетган эди. Анор опам Маърифа опамдан уч ёш кичик, лекин баланд бўйли, кўзлари катта, соч-киприклари олтинсимон, ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган қиз эди. У кутилмаганда қаёқдандир бало-қазодай пайдо бўлиб қолар, мени осмонга отар, тишлар, ўпар, хуллас, йиғлатиб тинчирди. Ўзи йиғлатарди, аммо бошқаларнинг йиғлатишларига қўймасди. У яхшигина расм чизар, биринчи расми менинг қушчаларимни чизишдан бошланган эди. У варрак ҳам ясаб берар, ўзи ҳам томга чиқиб, мен билан бирга варрак учирарди.

— Ҳой, каллахум! — қичқирарди у доим менга. — Қара, варрагимиз қандай баланд учяпти!

Мен дум-думалоқ, болдирларим лорсиллаган, боши катта бола эдим. Чопган кезларим бошим у ён-бу ён оғиб юрар, шу сабабли опаларим менга «каллахум» деган лақаб қўйишганди.

Севимли Анор опам билан менинг орамга кутилмаганда совуқлик тушди. Узоқ вақт тумтайишиб ҳам юрдик. Лекин нима учун? Анча вақт тушунолмадим. Аслида гаплашмасликка арзигулик сабаб ҳам йўқ эди. Кечқурунлари эшигимиз олдидан кимдир ашула айтиб ўтадиган бўлди-ю, чиндан ҳам орамизга совуқлик тушди-қолди. Анор опам билан гаплашолмай қолганимдан эзилар, лекин қанотларига расм чизилган қушчалар ясаб бераётганидан беҳад шодланар эдим. Анор опам ашула овозини эшитадиган бўлгандан кейин чиндан ҳам ғаройиб қушчалар ясаб берадиган бўлганди. Тумшуғи қизил, кўзлари мовий, қанотларининг бирига бир нималар ёзилган, иккинчисига эса лолалар акс эттириладиган қушчалар ростдан ҳам мени бахтиёр қиларди. Анор опам қушча ясар, расмларини эса узоқ ва жиддий ўтириб, авайлаб чизарди.

У қушчанинг қанотларига бир-бирига эгилган — бири катта, иккинчиси кичик лола чизар, ўчираар, қайта чизар, яна ўчираар, янгидан чизар, дам ўтмай, бармоғини пешанасига тираб, қаламини тишлари орасида айлантириб, бир нафас ўйланиб турар, сўнг шошилишч думига бир нималар ёзар, охири қушчанинг бўйни, кўзларини бўярди-да:

— Югур, Мирвали акангни ҳовлисига ташлаб ке, — дерди.

Қушчаларни кўчага олиб чиққач, болалар атрофимни ўраб олишар, ким ясагани, расмларини ким чизгани ҳақида ёниб-ўртаниб сўрашар, мен уларга қушчани Анор опам ясаб, расмларини ҳам ўзи чизиб бераётганларини ҳавас билан гапириб берар, Мирвали аканикига ташлаб келишни унутиб қўярдим.

— Ҳой, каллахум, — деди бир кун Анор опам, — бу ёққа кел, мана бу қушчани олу югуриб бориб Мирвали акангинг ҳовлисига ташлаб кел. Бормай алдасанг, кунингни кўрасан. Сенга бундан ҳам чиройлисини ясаб бераман. Ташлаб ке, хўпми?

— Йўқ, бу чиройли, буни ҳеч кимга бермайман, — дея туриб олдим.

— Вой, каллахум-эй, ясаб бераман дедимми, ясаб бераман. Бора қол.

— Бормайман.

— Бора қол, — дея ялина бошлади у ва қўллари билан иякларимдан олиб, юзимни ўзига қарата туриб, ўпиб ҳам қўйди. Кўнглим юмшаган бўлиши керак, кўнгил узолмасам ҳам қушчани Мирвали аканинг ҳовлисига ташлаб келдим.

Анор опам кейин ҳам қушчалар ясаб берди, бироқ бирортаси ҳам ўша қушчага ўхшамади... Мен энг чиройли, қалбимни сархуш қилган қушчани Мирвали аканинг ҳовлисига ташлаб келган эдим...

Мирвали ака сой маҳаллада, катта йўлни кесиб ўтадиган ариқ ёқасидаги сариқ дарвозали уйда яшарди. Мен уни кўпроқ дарвоза олдида китоб ўқиб ўтирган ҳолда кўрардим. Унинг арава ҳайдашини, ўрилган буғдойларни даладан хирмонга ташишини ойимдан эшитган, уруш бошланмасдан Анор опам билан бир синфда ўқиганини ҳам билардим. У мени кўриши билан япроққа қўниб турган капалакни учириб юборишдан қўрққан қизалоқдай, секин ва эҳтиёткорлик билан ўрнидан туриб истиқболимга чиқар, юракни орзиқтирадиган даражада ёқимли жилмаяр, бағрига босар, қўлини елкамга қўйиб:

— Анор опанг нима қиялати?— дея сўрарди. — Даладан қайтдим? Мени...

У иложи борича секин ва озорсиз гапиришга уринар, «мени...»га етгач, тутилиб қоларди. Қизларники каби қўлларининг назокатли кўтарилиши, ёқимли жилмайиши, қошларининг осойишта чимирилишигача менга ёқар, лекин опамни сўраши кўнглимда рашкка ўхшаш туйғу қўзғатарди. Мен унинг саволларига эринмай, сидқи дилдан жавоб қилар, лекин гап опамга кўчгач, ёнимга кескин ўгирилиб кетиб қолардим.

Уша кезлари эшигимиз олдидан кимдир ашула айтиб ўтадиган бўлиб қолди. Ашула аксари ой кўтарилганда, кўчада одамлар қатнови тинганда эшитилар, аввалига секин ва ингичка овозда бошланиб, сўнг кўтарилар, охири сўнарди. Ашуланинг икки сатри ҳали ҳам хотирамдан кўтарилмаган. Янглишмасам мана бундай бошланарди:

Чиқармикан ойгинам, армоним ушаларми?

Йўлларимга нуридан поёндоз тўшаларми?

Анор опам даладан қайтар, у ён-бу ён юриб, тоқатсиз кеч киришини кутар, бутун вужуди билан ашулани тинглайдиган бўлиб қолганди. Ашула янграши билан у сочларини юлқиб, жон ҳолатда югуриб ҳовлига тушар, кўча эшик билан уй орасидаги сариқ гуллар очилиб ётадиган тор йўлакни ўқ тезлигида босиб ўтарди-да, эшик олдига келгач эс, қалт-қалт титраб туриб қолар, пешанасини шилиб олгунча эшик тахтасига ишқалар, тирқишидан кўчага назар ташлар, ашуланини қидирар эди.

— Анор, қаёқдасан? — кутилмаганда орқа томондан ойимнинг овози эшитилиб қоларди. — Тентираб юргунча, ётиб ухласанг бўлмайдами, эртага ўроққа чиқасан-ку!

Анор опам ойимнинг овозидан чўғ босиб олган одамдай бир сапчиб тушар, хаёлини йиғолмай узоқ изтироб чекиб турар, сўнг тирчиллаб орқасига қайтарди. Ашуладан кейин у овқатга қарамай қўяр, тун бўйи ухлолмай тўлғаниб чиқарди.

— Ашула айтган ким? Яхши айтади-я, — деган саволимга:

— Билмадим, — дея жавоб қиларди у, — эшик олдига борганимни ойимга айтма, хўпми? Зўр қушча ясаб бераман.

Борса нима бўпти? Эшик олдига борганини нимага айтмаслигим кераклигини сира тушунолмасдим.

Бир куни қушчам тут шохиға илиниб қолди. ҳовлиға кириб тош олдим. Тушди. Олатуриб бошқа бир қушча топиб олдим.

— Ур-эй! Қушча топиб олдим,—дея қичқириб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Чиндан ҳам қушчамисан—қушча эди. Қушчани қўлимга олиб, жиддий кузатганимдан сўнг Анор опам ясаб берган қушчалар жуда жўн туюлиб кетди. Топиб олган қушчамнинг тумшуғи қизил, тумшуғидан бўйнигача мовий рангда бўлиб, кўзлари оқ, қанотларининг бирига каттароқ, иккинчисига кичикроқ ва бирибирига эгилган нилуфар гули расми чизилган эди. Ёғоч қошиққа ўхшаш думиға эса жуда чиройли қилиб бир нималар ёзилган эди...

— Нима гап, Аҳмад? — болалар «гурр...» этиб атрофимни ўраб олишди. — Вой-вой, ким ясаб берди?

— Ур-эй, ур-эй! — дердим кафтимдаги қушчага термилишаётган болаларга.

— Айта қол, ким ясаб берди?

— Анор опам ясаб берди, — дедиму ёлғон гапираётганимни сезиб қолдим ва дарҳол гапимни ўнглашга уриндим. — Ясаб ташлаб кетган бўлса керак... Йўқ, йўқ, осмондан тушгандир...

— Вой, ростданми?

«Худо учириб юборган, — ойимдан, яхши одамга худо қуш учириб юборади, деган гапни эшитган, ҳозир тилимга ўша гап келиб қолган эди, — бўлса-чи...» Уйлаб қолдим.

Қош қорайгунча қушчани бир дақиқа ҳам ерга қўймай учирдим.

Охири болаларнинг ушлайверишидан қушча кир бўлиб кетди ва бу ҳам етмагандай, талашиб думини узиб юбордик. Болаларнинг қилмишидан ғазабланиб қушчани ерга урдим-да, бурнимни тортиб уйга кириб кетдим. Ниҳоят Анор опам даладан қайтди, қайтди-ю, тўғри девор тагига ўтиб, бир нималарни қидира бошлади.

— Анор, овқатга кел, — деб чақиритилганларида ҳам у девор тагини титкиларди.

— Қаллахум, — деди у мени кўриб қолгач, — ҳеч нарсани топиб олмадингми? Яширма, тўғрисишни айт.

— Топиб олдим.

— Нима?

— Қушча.

— Қани?

— Йиртиб ташладим.

— Нима? Йиртиб ташладим?! Аҳмоқ?! — Унинг кўзлари олайиб, ранги мурданики каби оқариб, овози бўғилиб қолди. Кейин ёнимга

келди-да, юзимга шапалоқ тортиб юборди. Ҳиқиллай-ҳиқиллай бурнимни тортиб орқамга қайтдим.

— Нега йиғлаянсан? — сўради ойим.

— Анор урди!

— Ўзингдан кўр, — деди ойим, — гашига теккан бўлсанг керак. Анор, десанг, уради-да.

Шу куни ярим кечагача пиқирлаб ётган бўлсам-да, Анор опам барибир юпатмади. Алам қилар экан.

Эртаси куни ойим билан опаларим далага чиқишмади.

Мазифа опам:

— Эртага йигитларни ҳарбийга олиб кетишаркан, ойим кузатгани чиқармиш, — деди. — Яхши, мен бугун уй пойлайман. Эсингдами, ўтган жумада ҳам чиқишувди.

Чиндан ҳам ойим аёллар билан колхоз идораси олдига йигитларни кузатишга чиқди. Мен ҳам орқасидан эргашдим. Кузатилаётганлар орасида Мирвали ака ҳам бор эди. Ойим у билан хайрлашиб бўлгач, машина ёнидаги Самад исмли йигит томон юрди. Шу пайт Мирвали ака мени ёнига чақирди:

— Анор опанг чиқмадими?

— Йўқ.

Мирвали аканинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. У чиндан ҳам йиғлаётган эди. Унга термилиб туриб ўзимнинг ҳам кўзларим ёшланиб кетди. Лекин нима учун йиғладим? Ахир уни яхши кўрмасдим-ку? Барибир тушуна олмадим.

Кўчадан қайтиб ҳовлига кирганимизда Анор опам эшикнинг чап томонида, деворга суянганича, бошини орқасига ташлаб, ҳўнграб йиғлаётган эди. У ойимни кўриши билан

апил-тапил ёнига ўгирилди-да, сир бермасликка уринди.

— Нега йиғлаяпсан? — сўради ойим.

— Бошим... бошим оғрияпти, — жавоб қилди Анор опам ва пиқирлаб орқасига ўгирилди-ю, кўчага чиқиб кетди.

— Қизим бояқиш чарчаган, кун бўйи совуқ сув ичида, — дея ойим йўлида давом этди.

Анор опам шу куни уйга ярим кечага яқин қайтди.

Орадан бир ой ўтаётган бўлса-да, Анор опам даладан қайтгач, тўғри девор тагига борар, ҳамон ер титар, бир нималарни қидирар эди.

Қорлар эриб, сумалаклар узилиб тушди. Отам ярадор бўлиб урушдан қайтиб келди. Уша кунларнинг бирида ойим отамга Мирвали акадан қора хат келганини гапириб бераётганини эшитиб қолдим. Устига-устак, ичкарида шовқин-сурон кўтарилиб қолди. Ойим, Маърифа опам, Мазифа опам, отам уйга киришди, орқаларидан мен ҳам югурдим. Сочлари тўзғиган, кўзлари қизариб кетган Анор опам уй ўртасида маст одамдай гандираклаб туриб, қўлига тушган нарсани дуч келган томонга отар, ҳеч кимни ёнига йўлатмасди. Ойим бориб, қўлидан ушлаган эди, ўзини деворга урди.

— Қоч, ўласан, — деди у, кейин ёнига яқинлашган Маърифа опамнинг сочларидан тортиб.

— Жинни-пинни бўлдингми? — бақирди остонада турган ойим.

— Ҳа, жинни бўлдим, мени уринглар, ўлдилинглар, — дея Анор опам ўқдай отилиб ташқарига чиқиб кетди.

— Қизимнинг эси оғиб қолганга ўхшайди, югуринг, ўзини сувга ташламасин, қаранг, — деди ойим отамга. Отам ташқарига чиқиб кетди, лекин Анор опамни топиб келолмади. У эрталабгача уй орқасида ҳеч кимга кўринмай ўтириб чиқибди...

Шу йил кузда Анор опамни Мухтор исмли йигитга унаштириб қўйишди. Тўй бўлди.

Аёллар уйдан олиб чиқиб кетишаётганларида у жимгина мени бағрига босди, кейин кўзлари катта очилиб:

— Қаллахум, ҳаммасига сен сабабчи бўлдинг, — деди ва йиғлаб юборди.

От эшик олдидаги ловуллаб ёнаётган гулхан атрофида айланаётганида ҳам мен Анор опамга термилиб турардим. От гулхан атрофида айланар, боши қуйи эгилган опамнинг лаблари эшитилар-эшитилмас шивирларди:

Чиқармикан ойишам, армоним ушаларми?
Йўлларимга нуридан поёндоз тўшаларми?

Энди ашулани чиндан ҳам Анор опам куйлаётганмиди ёки назаримда шундай туюлаётганмиди, ажратолмасдим.

Салдан кейин маълум бўлдики, энди ашулани менинг жажжигина қалбимда Анор опам куйлаётган эди...

Бугунгидай япроқлар чирт-чирт узилиб, тўкила бошлаган куз оқшоми эди...

ҲАДЕМАЙ БАҲОР КЕЛАДИ

(Утмишининг сўнгги кун)

Ҳамма ёқ қор, қор... оппоқ қор...

Уч киши — эркак, аёл ва бола ёлғизоёқ тоғ йўли бўйлаб юқорига кўтарилиб боришарди.

Тунги изғирин бошланган палла.

Мовий осмонда юлдузлар чарақлаб, ҳайбатли қояларни кумуш ранг туман қоплаганди. Тепаликлар остида узоқларга чўзилиб кетган эгри-бугри сой ялтираб ётар, орқада — қишлоқдаги паст-баланд кулбаларда эса ҳали ҳам чироқлар милтиллар, қори эриган дарахтларгина қорайиб кўринар, гоҳ-гоҳ ит ҳуриши эшитилиб турар эди.

Олдинда ғазаб билан йўл очиб бораётган эркак асабийлашиб бир нималар деб гўлди-рар, лекин бунга орқада, изғириндан ҳарчанд юзларини беркитишга уринаётган аёл билан бола диққат қилмаётган эди. Эркак кексайиб қолганига қарамай, қомати ҳали ҳам тик, елкалари ёш, туғма полвонларники каби кенг ва таранг эди. Унинг йўғон бўйни, гўштдор кўкрагини турли томонга кесиб ўтган ажинлар хунук из қолдирган бўлса-да, бу одамнинг бир вақтлар жуда кучли бўлганидан дарак бериб турар, оғир меҳнат қилмаганидан ажинлар унча кўҳна эмасди. Симоби салласи

остидаги кенг ва дўнг пешанаси илк бор асабларининг ҳаддан зиёд таранглигидан терлаган, катта чиройли қўй кўзлари ғамгин бўлиб, уларда ўта киборлик, хасислик туйғуллари акс этарди. У ўнг елкаси оша орқасига оғир ва хорғин қаради-да:

— Нима қилиб тапгрининг ғашига теккан эканмиз? Бизни шунчалик тентиратиб қўйдиди? — деди овози дўриллаб.

Авваллари у шошилмай, аниқ, ифодали қилиб гапирар, гаплари айтилгач, вақтида бажарилишига эришарди. Энди оғир, маъюс гапирар, мақсадини ифода қилмай ғулдираб қолар, жавоби билан ҳам иши бўлмаётган эди.

Эркакнинг гапини аёл ҳам, бола ҳам жавобсиз қолдирди.

— Падарига лаънат, тинч халқни молдек тўзитиб юборди. Қимга керак экан колхозиди? Худонинг ғазабига учрасин. Албатта учрайди, мен бунга ишонаман! Яхшики қочиб қолдим, бўлмаса Сибирь қилармиди! — ишонч билан гапини давом қилди эркак. У гапини тугатгани замон, миясига олтинлари ҳақидаги ўй урилди-ю, қалт-қалт титраб кетиб, беихтиёр отасининг гапларини эслади: «Уйнинг бурчагига кўмганман, — деган эди тўшакда хириллаб ётган отаси, ўлими олдидан. — Уйнинг бурчагида, авлод-аждодингга етади». У ҳозир кетаётган ёзги уйларини кўзлари олдига келтирди: тошлар билан тикланиб, қиблага қараб солинган тоқчасиз, тахмонсиз тўрт бурчакли хона.

«Қизиқ, қайси бурчагида кўмган экан? — деб ўйлай бошлади кейин у, — отам ипирисқи одам эди. Қайси бурчакка кўмганини ҳам сўраб олмаган эканман».

— Гўллим қурсин, — деди у кейин овоз чиқариб ва ўз-ўзидан нафратланиб кетди, — жони узилмасдан сўраб қолсам бўларди-ку. Кавлайман, албатта, топиб оламан!

Улар илгарилаб борардилар.

— Олтинлар меники, — деди ҳамон илгарилаб бораётган эркак ва аёлдан кўнглини кўтарадиган бирон-бир илиқ жавоб кутди.

— Ҳа, улар сизники, ўзингизники бўлиб қолиши керак, — эрининг кўнглини кўтарди аёл.

— Улар меники, ўзимники бўлиб қолиши керак, — худо хоҳласа, ўзимники бўлиб қолади! — таъкидлади эркак.

Аёл шу йил олма пишиғида йигирма тўртга тўлган, иккинчи ўғлини — ёнида кетаётгандан кейингисини туғиб, ерга қўйгандан кейин анча сўлиб қолган эди. Қаддини ростласа, олдидаги эркак билан бараварлашадиган бўйдор бу аёл, ҳали ҳам қизлигидаги гўзаллиги, сўлимлигини йўқотмаган эди. У ҳаммага бирдек шафқат туйғуси билан қарар, жониворларга ачинар, гўзалликни нозик ҳис қила оладиган нозик таъб аёллар тоифасидан эди. Унинг ҳассос, назокатли юраги салгина ғамдан кўзларини жиққа ёшга тўлдирар, ўша қўй кўзлари ҳар қандай совуқ қалб эркакни ҳам бир қарашда ўзинга ром қила оладиган даражада гўзал, мафтункор эди. У шу нозик таъблиги; гўзаллиги билан олдинда кетаётган тунд, кибор, бир хотинга қаноат қилмай, яна иккитасини олган эркакнинг ҳурматини қозонган, эркак унга икки катта хотинидан кўра кўпроқ диққат қиларди. Аёл ўн тўрт ёшида, яъни ўн йил муқаддам олдидаги қирқ ёшли эркакка тур-

мушга чиққан эди. У эрини бир ёш гўзал йигит қаторида севар, ҳурматини жойига қўяр, ҳатто ораларидаги ёш фарқини аллақачонлар унутиб юборган эди.

У табиатан ҳар бир нарсага кўникувчан, оташ қалби эса шафқат туйғуси билан лиммо-лим тўлган эди. Кўз очиб шу эрини кўрди ва бутун борлигини иккиланмасдан унга бағишлади. Номус туйғуси унинг учун муқаддас эди. Унга ёлғон сўзласаларда, ҳақ деб тушунар, шу соддалиги учун, эридан ҳарчанд ҳақорат эшитиб келар, ёш ўлиб кетган фарзандини эслаганда ҳали ҳам йиғлаб юрарди. У эски илмга ўқиған, унга қаттиқ ишонар, эътиқод билан диннинг ҳамма талабларини бажаришни ўзининг муқаддас бурчи деб биларди. Аёл шу кунларда ҳомиладор бўлиб, товуқ шўрвага бошқоронғи эди.

Уртада юриб бораётган, яъни отасидан кўра кўпроқ онасига ўхшайдиган етти ёшлардаги боланинг кўзлари сергак, бир оз асабий, лекин тийрак эди. У қора тўнда, қулоқларини эски рўмол билан боғлаб олган, кавушига қор тушиб, маҳсиси ҳўл бўлиб кетган, совуқдан жунжикиб борарди.

У совуқдан кўкиш тусга кирган қўлчасини онасининг иссиқ кафтига тиқиб секин ихрар, ҳамма нарса муҳайё бўлган хонадондан чиқиб кутилмаганда шипшийдам далада тентираб қаёққадир кетаётганликларини мясига сиғдиролмаётган эди.

— Оҳ, бир пиёлагина товуқ шўрва ичгим келяпти,—деди ниҳоят аёл кучли иштиёқ билан ва эри эшитиб қолишидан қўрқиб, йўталиб ҳам қўйди. — Бир косагина

товуқ шўрва... — унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Ойи, мен ҳам ичаман, — деди бола ва кеча еган ошни хотирлаб тамшанди.

Аёл болага қаради, қарагани замон юрагида кучли оғриқ қўзғалганини ҳис қилди ва бошидаги тугунга қўл чўзди-да, бир бурда нон олиб, боланинг кафтига тикди. Бола жон-жаҳди билан нонни оёзига солиб, хунук тамшана бошлади, унга қараб, аёл ҳам қуруқ, лекин ҳавас билан тамшанди.

Улар тоққа — ёзги боғ уйларига кетишаётган эди. Қор қалинлашгандан қалинлашар, ҳолдан тойган оёқлар орқага тортар, изғирин кучайгандан кучайиб, одамларни шафқатсиз азобларди.

— Қишлоқдан чиққанзимизни ҳеч ким кўрмадимикин? — сўради йўғон, тиниқ овоз.

— Чиққанзимизда қоронғи эди, ҳеч ким кўрмаган бўлса керак, — жавоб қилди титроқ, ингичка овоз.

Эркак бундай совуқда кўп юрган, унга ҳозир ҳам мардона чидаб бораётган эди. У ҳамон олтинларини топиб эгалик қилиш, замон тинчиб қолса, қишлоққа қайтиш, бола эса куни кеча еган оши, аёл бўлса, шундай совуқда ўлиб қолса, зум ўтмай таёқдай қотиб қолиши, бўрилар тортқилаб кетиши ва яна «бир косагина товуқ шўрва» ҳақида ўйларди.

— Ойи, чарчадим, оёқларим увишиб қолди, — деди бола ихраб, сойликка тушганларида.

— Савил қолсин йўллари. Мен ҳам ўлгудек чарчадим. Бир косагина товуқ шўрва ичгим келяпти, бир косагина товуқ шўрва

кимни ўлдирибди, — деди аёл бу гал эрига эшиттириб.

— Улиб қолмайсанлар, чиданглар. Бу ерда қолсаларинг оч бўриларга ем бўласанлар, — дея тўнғиллади эркак ва пинак бузмай йўлида давом этаверди.

Ишхоят, изғирин шиддатга минганида, улар атрофи тош деворлар билан ўралган паст ва ивирсиган, қиш бўйи қора сукунат чўкиб ётган ҳаётсиз хонага кирдилар.

Эркак хонага кираркан, бир нафас кўз олди қоронгилашиб туриб қолди ва атроф бир оз ёришгач:

— Чироқ олганмисан? — деди гулдираб.

— Шундай пайтда чироқ эсимга келармиди, — аранг жавоб қилди аёл.

— Қўрқиб кетяпман, — ихради бола. Лекин унинг бу галги гапига аёл ҳам, эркак ҳам қулоқ солмади.

* * *

Эркак тиззаларини қучоқлаб, совуқ ерда ўтирар, совуқ орқасидан ўрмалаб миясига чиқар, у бунга парво қилмас, қора сукунат бир бурчакда ўтиришган аёл билан болани қўрқувга соларди.

— Ташқарига чиқиб шох-шабба йиғиб кел, — деди эркак. — Оловсиз совуқда қотиб қоласанлар.

— Қўлларим музлаб қолди, — деди аёл. Лекин «қўрқяпман» деёлмади.

Эзмаликни ёқтирмайдиган эркак аёлнинг гапидан ғазабланиб, шиддат билан туриб, кескин ёнига ўгирилар экан, ташқарига чиқиб кетди-да, сал ўтмай бир қучоқ

ўтин кўтариб қайтди. Памхуш ўтинларни қалаб, олов ёқдилар, гулхан атрофига йиғилишиб, нон, туршак билан тамадди қилдилар. Эркакнинг фикри ҳали ҳам тиниқ, қулоқлари аввалгидек динг, кўзлари сергак эди. Кутилмаганда у ёш йигитдай шахт билан сапчиб ўрнидан турди. Кейин, эринмай бурчакларни кўздан кечира бошлади.

«Худо хоҳласа, — ўйларди у, — олтинларни топиб олсам, тоғ ошиб, тинчроқ жойга кетаман. Ҳар ҳолда борадиган жойдаги одамлар мени танишмайди-ку! Тавба, нега отамдан олтинларини қайси бурчакка кўмганини сўраб қолмаган эканман?»

— Қишлоқ тинчиб қолса, — деди кейин овоз чиқариб, — қайтамиз, тинчимаса бошқа ёққа кетамиз. Еримизни, молларимизни қайтиб беришмайди. Қайтиб беришармикин-а? — у гапини тугатиб, орқасига ўгирилди. Лекин унинг гапини ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмади. Бир-бирига суяниб ўтиришган, иссиқ элитган она-бола ҳолсиз мудрашарди. Аёл қишлоғи, қолган қари онаси ҳақида туш кўрар, боланинг тушига эса ҳали замон отаси айтган «бўрилар» кирарди.

Ташқарида изғирин чийиллагандан чийиллар, уй атрофида эса ўлжа излаб юрган бўрилар изғир, гоҳ-гоҳ «шақ-шақ» тиш овозлари эшитилиб қоларди.

Уларнинг биринчи туни шу тариқа кечди. Орқада яна бир қанча тун ва кунлар навбат кутиб туришарди.

Аёл эрта туриб ташқарига чиқди, айвондаги тош ўчоққа қумфон осиб, сув иситди, таҳорат олиб, эрини уйғотиш мақсадида

ичкарига кирди. Эркак аллақачон турган, қўллари билан ерни титкиларди.

— Сув иситдим, — аёл маъюс ўғлига назар ташлаб, гапини давом қилди, — таҳорат оласизми?

— Боравер, ҳозир чиқаман, — жавоб қилди эркак аёлнинг тезроқ кетишини кутиб ва кўзлари янги яраланган шерники каби олайиб кетди.

Аёл айвонга ўтиб, ёзда устун орқасига қистириб кетган шолчани олиб ёзди-да, эрининг чиқишини кутди. Эркак ниҳоят ичкаридан чиқди, аёл унга қумғонни узатди, эркак қумғонни олиб, девор орқасига ўтди. Намозга ўтирдилар, намоздан кейин эса аёл қумғонни қор билан артиб, ичига ҳам қор тўлатиб, ўчоққа осди. Эркак ўғлини уйғотиб, онасининг олдига чиқариб юборди ва сопи тўсинга тиқиб қўйилган кетмонни олиб, олтинларни қидиришга тушди. У авайлаб кетмонни урар, ҳар урганда «тақ» этиб отаси айтган темир сандиқчага тегишини ва «жангир-жунгур» қилиб сочилиб кетадиган олтинларини кўришни орзу қиларди. Бироқ, бахтга қарши кетмон «тақ» этиб темир сандиқчага ҳам тегмас, олтинлар «жангир-жунгур» қилиб сочилмасди ҳам. У қора терга тушиб борар, хотини, ўғли, ҳатто ейиш, кийиш ташвиши, қариндош-уруғлари, қишлоқда қолган икки хотини, уч ўғил, тўрт қизи, уйи борлигини ҳам унутганди. Унинг фикри, бутун жисми бу дақиқа фақат олтинларни топишгагина хизмат қилаётганди. Унинг учун ҳаёт гўё шу дақиқадан бошланиб, шу дақиқадан тугаётган, унинг учун энг гўзал, лаззатлиси ҳам шу дақиқа эди.

Бунгача у шундай дақиқани бошидан кечирмаган, кечирган бўлса-да, эътибор бермаганди.

Ниҳоят, у бурчакни кетмон ботгунча ковлади, лекин темир сандиқча чиқмади.

— Ота, — деган овоздан у сапчиб тушди, хайрат ва нафрат билан ўғлига юзланди. — Ойим чой ичсинлар деяпти.

— Боравер, ҳозир чиқаман, — қаҳр билан жавоб қилди у титроғини босишга урииб ва кетмон дастасини сиқди.

«Биттасини энди ковлдим, — ўйлай бошлади у бола кетгач, — ҳали учта бурчак бор. Албатта, биттасидан чиқиши керак».

У ташқарига чиқди, лекин бир бурда нон ҳам еёлмади, бир пиёлагина чой ичди-да, хотинига қор тагидан ўтин йиғишни буюриб, яна уйга кириб кетди.

У яна кетмонини олиб, иккинчи бурчакни ковлашга тушди, ковларкан, қулоқлари динг бўлиб, яна темир сандиқнинг «тақ» этиши, олтинларнинг «жаранг-журунги»ни эшитиш иштиёқида аъзойи бадани оловоташ бўлиб ёна бошлади. У ҳар кетмон урганида, «ҳозир чиқиб қолса керак?» дея кўнглидан ўтказар, чиқмагач, яна билакларига зўр берар эди.

Ниҳоят, бир гал кетмон тошга тегиб, учқун чиқарди. Учқун тошдан эмас, унинг кўзларидан, тўғрироғи юрагидан сачраб кетди. Кетмон тошга теккан эди. Қани ахир у темир қутича?! У тошдан, олтини чиқиши керак бўлган ердан чиққан тошдан қаттиқ нафратланди.

Шу куни у кечгача тўрттала бурчакни ковлаш билан банд бўлди, олтинларни то-

полмагач, тупроқларни қайта жойига тортиб қўйиб, ҳолсиз ўзини шолча устига ташлади. Қайтиб бош кўтармади.

— Топилмадимми? — дея сўраган хотинига у:

— Топилса ўликдай чўзилиб ётармидим, — дея ғулдираб жавоб қилди. У бошини кўтармас, кўтарса-да, хотинни, ўғлига қаролмас эди.

Эртаси кунни тонг ота бошлаганда эркак ташқарига чиқди ва ногаҳоний қоя остида бир-бирлари билан олишиб юришган оч бўриларга кўзи тушди. Бир, икки, уч... қора, кўк, тарғил... Улар шу қадар очиққан эдиларки, бири четга қараса, бошқалари уни гиппа томоғидан олиб, ғажиб ташлашга тайёр туришарди. Эркакнинг юрагида қаттиқ, жуда қаттиқ санчиқ қўзғалди ва қалтқалт титраб:

— Наҳотки шу бўриларга ем бўлсак, — дея шивирлади. Нима учун шу қадар ишонч ва қўрқув билан гапирганига ўзи ҳам тушунолмади.

— Нон тугаяпти, — деди аёл ичкарига кирган эркакка. — Сабзи билан шолғомни қидиравериб тирноқларим кўчиб кетди.

— Яхшилаб қарадингми? — сўради эркак ғамгин, ҳамон ҳалиги бўриларни унутолмай.

— Мана, кўринг, тирноқларим орасидан қон сирқаяпти, қип-қизил қон...

— Нима, бошқа овқат емаймизми? — сўради бола ва «овқат емасам нима бўлади?» дея кўнглидан ўтказди.

— Қим билади, насиб этса ермиз, — ўкиниб жавоб қилди аёл.

Кунлар ўтаверди. Икки кун ичидаёқ ҳамма ёқни илма-тешик қилиб, лекин ҳеч нарса тополмаган эркакнинг ҳафсаласи пир бўлган, нима қиларини билмай уззукун чўзилиб ётарди. Икки-уч кунга мўлжаллаб олиб чиққан нонлари минг тежалгани билан тугаб борарди.

Еттинчи куни аёл қолган сўнгги нонни уч бўлакка бўлди. Каттасини эрига, кичикроғини ўғлига, энг кичик бўлагини ўзига ажратди. Эдилар. Ҳеч нарса кўрмагандек лаб-лунжларини ялашиб, бир-бирларига термилиб туришаверди.

— Энди нима қиламиз? — сўради аёл.

— Қаёқдан билай! — кескин жавоб қилди эркак.

• — Қишлоққа қайта қолсакмикан? — мурожат қилди аёл, лекин бу гал овози заиф чиқди.

— Тентак! Қандай қилиб қайтамиз?! Итдай боғлаб «қулоқ» қилишади, — деди эркак ғазабланиб.

Аёл жимиб қолди.

Улар оза бошлаган эдилар.

Аёлнинг ҳисобида келганларига саккиз кун тўлганда улар туз тотмадилар.

Яна тун чўкди. Қоп-қора тун... Уйда яна даҳшатли қора сукунат ҳукм сурар, олам ҳам гўё даҳшатли сукунатга айланган, у ерда очлик бошлангандай туюлар, ўртадаги гулхандан жонсиз тутун буруқсир, лекин энди у ҳам одамларнинг кўнгилларини илитолмаётганди.

Бола қўл-оёқларини шалвиратиб, гоҳ-гоҳ:

— Ойи, нон, нон, — дея ихраб қўярди.

— Жоним, ёлғизим, — аёл шундай деб

болани юпатган бўлар, сўнаётган гулханга термилиб ўйга толарди. Унинг кўзлари иссиқ ёшга тўлиб, онасини эслар, қулоқлари остида онасининг овози жарангларди:

Андижонда ўт ёқсам,
Ушда тутун, ёр-ёр,
Бу дунёда бормикин,
Бағри бутун, ёр-ёр.

Қора, гўштсиз юзини ажинлар бужмай-тириб ташлаган қари онаси қиш кунлари танчага михланиб олиб, юпанч излаб, кўзлари атрофга термилар, кексалик аламини ана шундек ғамгин ифода қиларди.

Бу пайтга келиб, кампирнинг шилпиқ кўзларидан тириклик нурлари сўна бошлаган, оламга тунд, совуқ боқадиган бўлиб қолган эди. Қачонлардир онаси ҳам қизи каби ёш бўлган, уч бола туғиб ўстирган эди. У шаддод, ўзига ўхшаш гапдон аёлларга гап бермас, эрининг ҳурматини доим жойига қўяр эди. Вақт аста-секин унинг гўзаллиги, сўнг оёқ-қўлидан куч-қувватини тортиб ола бошлади. Ўғил уйлантирди, қиз чиқарди, ҳаёт қонунига кўра ўрнини фарзандларига бўшатиб берди ва ўзи танчага михланиб қолди.

Ҳаёт қонуни шундоқ. У ҳеч ким билан ҳисоблашмайди. Вақти билан керагини олади. Умр унинг қулидир!

Табийки, унинг қизи ҳам қарийди, балки қарилик унга насиб бўлмас, эри олтинларини тополмас, шу қора сукунат чўкиб ётган уйда ўлиб кетар... Боринги, ўлмай қолди, эри олтинларини топиб олди ҳам

дейлик! Қарийди, вақт аввал гўзаллигини сўнг оёқ-қўлидан куч-қувватини олади ва кўзларидан аста-секин нур кетади. Сўнг олтинпараст эрининг ўлимини кутади. Ундан у ёғи маълум. Болаларини жой-жойларига қўйиш тараддудига тушади. Сўнг онасига ўхшаб танчага михланади-қолади. Ким билсин, балки ёшлар: «Бу кампир нега ўлма-япти?» деб ошкор юзига айтиб солишар ва у: «Худо, тезроқ жонимни ола қол», деб яратганига илтижо қилар-да, онаси каби ёшларга совуқ, тунд, айни вақтда ҳавас билан термилиб, кексалик аламини мана бундай ифода қиларди:

... Бу дунёда бормикин,
Бағри бутун, ёр-ёр.

Сўнг, табиийки, ўлим уни ҳам совуқ оғушига олади. Еб тўймасларнинг еб тўймаси шу ўлим! Сўнг уни оломон — чопқир от — тобутда шиддат билан абадийлик кулбасига кузатиб боришади. Улгандан кейин ҳамманинг борадиган жойи битта. Бу азалий удум...

Эҳ-ҳе у ёш бўлишига қарамай, қанчадан-қанча ажойиб-ғаройиб воқеаларни кўрмади... Ҳалиям асилларнинг асили экан, ҳаммасига мардона чидаб келяпти.

У келин бўлиб, бой эркакка турмушга чиқаётганидан жуда бахтиёр эди. У катта ҳурмат ва илтифот билан оқ отда, аёллар кузатувида узатилган эди. Оппоқ от ловиллаб ёнаётган гулхан атрофини айланганида, ўзини яна ҳам бахтиёр ҳис қилганди. Лекин бу бахтиёрлиги узоққа чўзилмади.

Кундошлар сиқувида эзила бошлади. Яна метиндек иродаси қўл келди. Эри билан муроса қилаверди.

Аёл фикрини йиғиб, тўрда қаттиқ хуррак тортаётган эрига қаради. Хаёлини у ҳақдаги ўйлар эгаллади. У бой ўғли — бойвачча, икки хотин устига учинчисини олди. Инқилоб бўлди. Қолхоз тузила бошлади. У, бор мол-мулкидан ажралди-да, отаси кўмиб қўйган олтин илинжида бу ерга — тоққа қочди. Икки хотини у билан қочишдан бош тортди. Мана энди очликдан тиришиб ётибди. Озяпти, олдинги шашти йўқ. Ўғилчаси ҳам озяпти. Демак, очлик ўз кучини кўрсатяпти. Тобора ҳолсизланыптилар. Ундан у ёғи ўлим! Эҳтимол, энди ташқарида тентирашаётган бўриларга ем бўлишар...

Очлик аёлни сиғди, ёнбошлади, сал ўтмай ухлаб қолди.

* * *

Улар эртаси кунни одатдагидан кечроқ уйғонишди.

— Нон, — дея ихради бола.

«Нон», дерди эркакнинг жовдираган кўзлари ҳам. Очлик ниҳоясига етиб кучайган, яшашга бўлган иштиёқ эса бундан ҳам кучайган эди.

Эркак туришга уриниб кўрди, лекин пайлари увишиб қолгани сабабли кўзгалолмади. Аёл унга ёрдамлашмоқчи булди-ю, лекин қуввати етмади.

— Нима қиламиз? — тортиниб мурожат қилди аёл.

—Ўғлингни стаклаб қишлоққа бор, бирон нарса олиб кел, — деди эркак.

— Одамлар нима дейишади?

— Деганини десин... Бормасанг ўламиз!...

— Майли, бошқа қишлоққа борамиз, тиланчилик қилиб келамиз. Биров кофир бўлса, биров мусулмон, — дея жавоб қилди аёл дадиллашиб. На чора, тиланчилик қилса қилади-да! Ўзи, ўғилчаси, эрининг ҳаётини сақлаб қолиши керак-ку! Тиланчилик — ўғирлик эмас. Майли, бу йўлда нима керак бўлса қилади...

Аёл қўлларига тиралиб ўрнидан турди-да:

— Юр, Собир! — деди.

— Нон еймизми? — сўради бола ихраб ва бўш қопдек чайқалиб, онасининг қўлларига ёпишди. Ёпишди-ю, туришга мадори етмади, лекин нонга бўлган иштиёқ уни туришга мажбур қилди.

Аёл ҳолсиз ётган эрига ёнли кўзлари билан термилар экан, юраги эзилиб кетди ва уни қаттиқ, жуда қаттиқ севишини яна бир бор ҳис қилди.

Шундай! Қодир табиат ўзбек аёлларига аввало шу муқаддас туйғу — муҳаббат ва шу кучли туйғуга яраша сокин вафони ҳам тўлалигича инъом этган.

Аёл эрини гўё қайтиб кўролмайдигандек оғир, жуда оғир термилиб, сўзсиз хайрлашди. Лекин бола хайрлашишга ярамади.

— Қишлоқ тинчиган-тинчимаганини билиб келинглар. Тинчиган бўлса кетамиз, — шивирлади эркак.

— Билиб келамиз, — деди аёл, — келгунимизча чидайсизми?

— Чидайман, яна олтинларни қидириб

кўраман, балки топиб қоларман, — деб жавоб қилди эркак.

— Худо хоҳласа кечгача қайтамиз.

Аёл ўглини етаклаганича битта-битта босиб, ташқарига чиқди ва хиқирлаб, ўша кунни келган йўлидан пастлаб кета бошлади. Бола чайқалар, йиқилишга келганда онаси ушлаб қоларди.

«Ҳадемай баҳор келади, — ўйларди аёл, — оппоқ қорлар эриб кетади. Қирлардан шалдираб сувлар оқади. Кейин чечаклар униб, лолалар очилади. Осмонни қушларнинг чулдираши тўлдиради. Кўзим баҳорда ёрса керак. Илоё шундай бўлсин. Кўтариб қўни-қўшниларникига чиқасан, кўнглингни очасан... Илоё қиз бўлсин-да. Ҳадемай қўлтиғимга кириб қолади. Ҳар ҳолда қиз бола ўғил болага қараганда куюнчак бўлади».

— Кўнглим озиб кетяпти, о, қани эди бир косагина товуқ шўрва бўлса! — деди у, ниҳоят фикрини йиғиб. Овози шу қадар заиф чиқдики, бола буни идрок қилолмади.

— Нон, — дея ҳўнграб юборди бола, сой бўйига етиб келганларида.

Аёл жавоб қилмади. Кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Улар тушга яқин қишлоққа етиб келдилар.

Кун исиб, қорлар эрий бошлаган, қишлоқ ҳаёти аёлни бир оз ўзига келтирганди. Лекин қора сукунат чўккан уйи, эрини эслаганида қайтадан беҳол бўлиб қолди.

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг. Мана шу болага раҳмингиз келсин, узоқ қишлоқдан келяпмиз, хайр қилинг, — деди

аёл рўмолни юзига ёпиб, кичкина, қийшиқ эшикдан мўралаган тарғил кўзли жувонга.

Башанг кийинган аёлнинг хайр сўраётганини кўрган жувон довдираб қолиб:

— Кириг, опа, бахтсизликка учраганга ўхшайсиз, ўглингиз ҳам толиб қолибди, овқат пишаётувди, — деди.

— Товуқ шўрва қиляпсизми? — кўзлари ола-кула бўлиб сўради аёл.

— Йўқ, хамир овқат қилаётувдим.

— Майли, шошиб турибмиз, садақа қила қолинг, — деди аёл товуқ шўрвага бўлган иштиёқи тобора кучайиб.

Жувон югургилаб ичкарига кириб чиқди ва аёлга иккита иссиқ нон тутди. Бола нонни олиб апил-тапил оғзига тикди, тикди-ю, бироқ чайнашга ҳоли келмади.

— Илоё қўшганингиз билан қўша қаринг. Бола-чақангизни роҳатини кўринг, омин!

— Омин, айтганингиз келсин. Кирсангиз бўларди...

— Раҳмат, узоқ жойга боряпмиз, кечикамиз.

Аёл эшикнинг ёпилишини кутди ва жувон кўздан йўқолиши билан четга ўтиб чўкди-да, нонни ушатмай оғзига тикди, хунук тамшана бошлади. Энди на она болага, на бола онага диққат қиларди. Бироқ нонни ярмини еб бўлмасдан аёлнинг боши айланиб, кўзи тинди. «Ҳозир ўлсам керак», дея ўйлади. Бола ҳам шундай ҳолни кечирарди. Йўқ, сал ўтмай улар қувватга минишди. Кейин навбатдаги эшикларни қоқа бошладилар. Аёл олган нарсаларини маҳкамлаб тугиб олар, ишонмай тугунларни қайта-қайта кўздан кечириб борарди.

Кеч кирди...

Аёл қишлоқдан чиқаётиб:

— Ҳозир қоронғи тушади. Йўлда бўриларга ем бўламиз. Шу ерда қола қолсакмикин? — деди болага.

«Бўрилар» сўзини эшитган бола ҳам дарҳол:

— Бормаймиз, — дея жавоб қилди.

Аёл ҳам фикридан қайтди.

— Онангиз уйданилар? — сўради аёл катта сариқ дарвозадан чопиб чиққан қора қизчадан.

— Уйдалар, — жавоб қилди қизча, — чақирайми?

— Бир холам сўраяптилар, денг.

Қизча югуриб ичкарига кириб кетди.

— Опа, қўшни қишлоқдан келган эдик, кечикиб қолдик, шафқат қилинг, тунаб кетайлик. Илоё бола-чақангизни роҳатини кўринг, — деди у қизча бошлаб чиққан бўйдор, узун юзли аёлга.

— Вой, ўргилай, киринг. Бир кунга эгаси бермас, икки кунга ҳўкизи ўлмас, бир кун минг кун бўлармиди, киринг! — деди мезбон меҳмонни бағрига босар экан. — Ҳой, ширинвой, музлаб қолибсан-ку.

— Раҳмат, бола-чақангизни роҳатини кўринг.

Кирдилар. Аёл мезбон кўрсатган жойга эмас, қуйига ўтирди.

— Бемалол, тўрга ўтиб ўтираверинг, меҳмонсиз. Меҳмонни пайгамбаримиз ҳам сийлаганлар.

— Раҳмат, шу ер ҳам бўлаверади, ўрганиб қолганмиз.

Бола онасининг тиззасига бошини қўй-

ди-да, бурши билан пиқ-пиқ пафас олиб, ухлаб қолди.

Меҳмон мезбон олиб кирган жўхори гўжадан бир-икки хўплаб, орқага суриб қўйди-да, тобора юмилиб бораётган кўзларини уқалаб, бир оз сергакланди.

— Хўп замонлар бўляпти-да, синглим, — гап бошлади мезбон аёл. — Ҳамма ёқ алғов-далғов. Инқилоб бўлди. Энди колхоз тузилармиш, деган гаплар тарқалди. Бойларни қулоқ қилишиб, ерларини камбағалларга олиб берармиш. Ҳамма тенг бўлармиш.

— Ростданми? Ҳамма тенг бўлармишми? — шошиб сўради меҳмон аёл.

— Эркакларни Тошкенти азимдан келган аскарлар ҳар куни чақиритишпти. Шундай бўлса керак-да.

— Замон тинчиб қолармикин-а?

— Худо билади. Тинчир, тинчимаса нима қила олардик. Ҳамма тенг бўлармиш. Аёллар ҳам далаларга чиқиб ишлашармиш. Яхши-ку! Худо олсин, қачонгача эркакларнинг кўлига қараб, бу зулматхонада ўтираверамиз. Ўзинг топган нон беминнат бўлади.

Меҳмоннинг оғзи очилиб қолган, аёлларнинг далага чиқиб ишлашлари ҳақида ўйлар, аниқ бир фикрга келолмаётганди.

— Ростдан ҳам ҳамма тенг бўлармишми-а? Аёлларнинг далага чиқиб ишлашлари ҳам ростмикин? — ҳайратланиб сўради меҳмон аёл.

— Эркаклар шунақа дейишпти. Мактаб очилармиш, болаларимизни ўқитармиш.

— Ростданми, ростданми?

Ётдилар. Аёл билан бола бир-бирларига

суялиб ухлашар, бу тун аёлнинг тушига эри кирарди.

* * *

«Наҳотки олтинларни тополмасам? — ўйларди эркак.— Қовламаган ерим қолмади. Яна бир қидириб кўраман. Топмасдан қўймайман».

Бу фикр ҳолдан тойган эркакни қайта туришга мажбур қилди.

Кун пешиндан оққан, ҳайбатли тоғ чўққиларида қуёш нури шуълаланар, яна кечки изғирин кўзгалганди.

У кетмонни қўлига олди-да остона тагини ковлай бошлади. Очликдан қорни ичига тортиб борар, оёқ-қўллари титраб, толиқар, барибир ковлашни қўймасди.

«Бу зулматхона жонимга тегди, — ўйларди у.— Асал билан Собир келиб қолади, олтинларни топиб олсам, эртагаёқ тоғ ошиб тиңч жойга кетаман. О, топиб олсам қандай яхши бўларди!...»

У аввал ерни доира шаклида, кейин эса пастга қараб қазий бошлади. Ярим қулочча қазилгач, кетмон бир нарсага «тақ» этиб тегди. Унинг кўзларида ўт чақнаб, юраги гуп-гуп ура бошлади.

— Тошга тегса бунақа овоз чиқмайди, — деди у мутлақо ўзига ярашмаган ингичка овозда, — худо хоҳласа топдим.

У чарчоқ ва очликни унутиб, шиддат билан, лекин авайлаб қазишда давом этди.

Ниҳоят, унинг назарида илоҳий кучга айланган темир сандиқчанинг бир учи кўринди. У темир сандиқчани кўраркан, кетмон-

ни отди-да, чўккалаб, қўллари билан туфроқни суриб, темир сандиқчани ковлаб олди, оларкан:

— Эй, тангрим! Қароматингдан ўргилай!— дея қичқириб юборди. — Асал, Собиржон! Мана, кўринглар, олтинларни топиб олдим. У меники. — У темир сандиқни кўксига босди. Кейин ерга қўйиб кузатди. Яна олиб кўксига босди, яна қўйди, яна олди. Унинг бу ҳоли ўлгудай очиққан бўрининг ўлжа устидан чиқиб қолгандаги ҳолини эслатарди. У чарчоқ ва очликни тамоман унутган, вужуди ғайри табиий кучдан ларзага келган, чиндан ҳам ваҳший махлуққа айланганди.

Ниҳоят, у фикрини йигиб ўрнидан турди-да, тўрга ўтиб ўтирди ва қутичани оёқлари орасига олиб, олтинларни санай бошлади... Бир... икки... ўн... йигирма...

— Мана шу олтинлар акангники бўлади, Солибой, — дея тантанавор ўзига ўзи мурожаат қилди. — У сеники! Буни йигиш учун қўра-қўра отларинг, сизирларинг, қўй-эчкиларинг сарф бўлган. Агар қолган молларингни ҳам тортиб олиб қўйишмаганларидан етти иқлимга ҳукмрон бўлардинг. Ҳали ҳам кечмас

У шошилишча яна олтинларини санашга тушди... Бир... икки... ўн... йигирма... юз... У санар, гоҳ олтинларни яктаги этагига яшириб атрофга назар ташлар, ҳеч ким йўқлигига қаноат ҳосил қилгач, қайта санашга тутинарди.

— «Ҳалол бандамни ҳеч қачон эътибордан четда қолдирмайман», деган худо қуръони шарифда, — гулдиради у.

Ниҳоят, у ваҳшийлик қиёфасидан чиқиб, одамлигига қайтди ва ирғиб ўрнидан турди-да, темир қутичани тўрдаги чопони тагига яширди. Кўнгли тўлмагач, у ердан олиб қазилган ерга қўйиб кўмди, бу билан ташналиги қонмади, охири ёстиқ тагига яшириб, қутича устига бошини қўйди.

— Энди ўзингники бўлганига ишонасанми, Солибой!— дея ўзига ўзи мурожаат қилди. Ишонаман, мана, энди ўзимники бўлди,— яна ўзига жавоб қилди ва шу тариқа узоқ ётди. Шундан кейингина қаттиқ очиққанлигини, боши айланиб, кўзлари тинаётгани, бўғинлари, ҳатто суюқларигача сирқираб бораётганини ҳис қилди. Кейин ҳушини йўқотди ва ўзига келишч, гангиб турди-да, хириллаб темир сандиқчани пайпаслаб кўрди. Урина-урина ўрнидан турди. Бу — ўлим билан ҳаёт чегарасида турган одамнинг сўнги бор яшашга интилиши, исёни эди. Мудҳиш ўлим уни совуқ оғушига тортар, лекин ҳаёт ҳам қудратли муҳаббат билан тобора нурли истиқболга чорлар эди. Олтинларини топиб олгани учун у ҳали ҳам ҳаётдан умидини узмаган, юзма-юз туриб сўнги бор нафаси чиққунча курашишга ўзини қодир сезарди. У курашяпти. Курашганда ҳам, танасидаги оғриқ, ҳолсизликни енгиш учун дўнг пешанасини тириштириб, қўллари билан ерни чангаллаб, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас қабилида ҳаракат қилиб курашяпти.

У бир зум ўлим устидан ғалаба қилди ва нон ҳақидаги ўйларни суриб ташлаб, темир сандиқчадаги олтинлари ҳақидаги ўйларга қайтди.

— У меники, ўзимники, — деб туриб тўсатдан отасини эслаб кетди.

Отаси қишлоқнинг донгдор бойи эди. Саид исмли шу хасис бой ўн-ўнлаб қишлоқлар, шаҳарлар, ҳатто ўрис бойларидан ҳам сон-саноксиз дўстлар орттирган эди. Унинг қўра-қўра қўй-эчкилари, сиғир-отлари бўлган ва буларнинг сонини йилдан-йилга ошириб бораверганди. Уйда ўнлаб қўшчилар ишлатган, мункайиб қолганида ҳам энг кичик фарзандидан ёшроқ қизла уйланган эди. Молларини аста-секин олтинга алмаштириб борган шу Саид бой ҳам оқибат қариди ва бир жойга миҳланиб қолди. Чап беришига қарамай, ўлим томоғидан ғиппа бўғди. У ўлими олдидан олтинларини болалари, хотинларидан яшириб, ана шу ўғли тиришиб ётган остона тагига кўмган, сўнгги нафаси узилгунча ўша томонга термилиб, ёш болалардай йиғлаган эди.

Ўғли отасининг бошида ўтириб, нима учун деразадан ёзги уйларига термилиб йиғлаганини мана энди тушунди.

У олтинларидан ҳар йили биттасини садақа қилиши керак эди. У пора билан қишлоқ домласини қўлга олиб, ўша «битта олтин»ни олиб қолиш йўлини излади. Домла осонгина йўл топиб берди. Буғдой тўла қопга битта олтин солди. муллаваччаларга олиб бориб: «Сизлар қийналгансизлар, буғдойни оласизларми, ичидагисиними?» — дея мурожаат қилди. «Ичидагиси»га тушунмаган муллаваччалар ҳайрон бўлиб турганда домла: «Бой ака, булар буғдойни олиша қолади, сотиб кори-хайрига яратишади», дея луқма ташлади. Муллаваччалар домла-

нинг гапини иккита қилишолмади. Шундай қилиб «бой ака» «битта олтин»ни ҳам ўзиники қилиб олди.

Эркак шуларни хотирлаб туриб ихради. Йиғлаб туриб, ўшанда отаси нима учун ойнадан ёзги уйларига термилиб, ёш болалардай йиғлаганини яна бир бор эслади. Олтинлар бузуқ хотин каби қўлдан-қўлга ўтиши, айна вақтда ҳеч кимга ҳам вафо қилмаслиги, шунингдек, уни ўзиники қилиб олиш йўлида қонлар тўккан одамларга ҳам вафо қилмаслигига у мана энди тушунди. Эҳ-ҳа, олтин қанчадан-қанча қўлларга ўтмади. Лекин бир тишлам нон бўлиб бирор одамнинг қорнига кирдими? Йўқ!

Тун яримдан ошди.

Эркак ҳаётини сақлаб қолиш учун яна қўллари билан ерни чангаллаб, дўн пешанасини тириштириб, телбаларча ўлимга қарши жанг қилди ва оқибат йиқилди, очлик уни ағдариб ташлади. Сал ўтмай уйда чўкиб ётган қора сукунатни бир нималарнинг енгил оёқ шарпалари бузди, буни эркак жуда яқиндан, аниқ идрок этди. Бу ўша учинчи куни эрталаб ташқарига чиққанида қоя остида олишган бўрилар эди. Бир, икки, уч... қора, кўк, тарғил.

Тишларнинг «шақир-шуқури»дан эркак ўзига келиб, таҳлика билан кўзларини очди, очди-ю, хунук тиржайган ўнлаб тумшуқларни кўрди.

— Бу нима? Мен қаердаман? Асалбиби... Собир!... — дея қичқирди у. Лекин овозини ўзи ҳам эшитмади. Энди унга ҳаммаси ошкор бўлган эди. Энди у севимли хотини, ўғилчаси, ҳаммасидан устун қўйган олтин-

ларини ҳам мангуга тарк этаётган эди. У сўнги кучини йиғиб, туришга, ҳаёт учун яна бир бор олишиб кўришга ҳаракат қилди, лекин танаси унга бўйин бермади. «Эй худо! Олтинлар керакмас! Фақат озгина бўлса-да, яшасам!.. Ҳеч нарса керакмас. Фақат яшасам!..» — дея ғулдиради. Бироқ бу гал ҳам овози чиқмади. Унлаб совуқ, хунук тиржайган тумшуқлар унга яқинлашди-да, ниҳоят бири томоғидан гиппа олди, олди-ю, ўткир тишлар кирт-кирт гўштларига санчилди ва бутун вужудини силкита бошлади. Ярим соатдан кейин эса чала чайналган суяклар ерда у ёқдан-бу ёққа судралиб, тишлар орасида хомталаш бўлди.

* * *

Шошиб уйга кирган аёл, чала чайналган, бўғинларида қизғиш гўшт сақланиб қолган суякларни, сочилиб ётган олтинларни ва қонга бўялган чопон, йиртилган салла, кўйлак-иштонни кўраркан, тўсатдан даҳшатга тушиб чинқирди-ю, орқасига тисариларкан, шу кеча ногаҳоний туш кўргани, тушида эрининг томдан йиқилганини эслади. У ҳамон ихраб йиғлар, бола эса додлаб онасини ташқарига тортарди.

— Кетайлик, бўри ейди... Ойи, ейди!..

— Илоё, худо раҳмат қилсин. Жойлари жаннатда бўлсин, яхши одам эдилар, — аёл беихтиёр юзига фотиҳа тортди. Бола ҳам шундай қилди.

Йўлга тушдилар. Қоя остида улар бир талай ажи-бужи изларни кўришди, кўзларида ёш билан юзларини ўтиришди.

— Улганидан кейин ҳаммани ҳам худо раҳмат қилсин, жойи жаннатда бўлсин, яхши одам эдилар! — деди аёл ва қалт-қалт титраб орқасига — уй томонга ўгирилди. Узоқ туриб қолди, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Бола онаси ёнида серрайиб турарди.

— Собиржон, — деди аёл бир жойга етганда, — майли, колхоз тузилсин. Уйимизга эмас, тоғангникига борамиз. Ўзим далага чиқиб ишлайман. Сен мактабга кирасан. Ҳар ҳолда колхоз бизга ҳам бир парча ер берар. Ўз уйимиз бўлади. Ўзинг топган нон беминнат бўлади.

— Мактаб нима?

— ...

— Уйга кетамиз.

— Қўй, болам, энди ўз уйимизга бормаймиз. Худо хоҳласа эртанги кунимиз балки яхши бўлар...

Улар етаклашиб қишлоққа кириб боришарди...

«Қорлар эрий бошлайди, — ўйлаб борарди аёл, — ҳадемай баҳор келади. Ариқларда чулдираб сувлар оқади, кўкатлар унади. Кўни-қўшниларикига чиқиб, кўнгил ёзаман. Кўзим ёрийди. Илоё қиз бўлсин-да, қизни яхши кўрардилар».

У яна йиғлади...

* * *

Эртаси куни кечга яқин аёлнинг укаси — қотмагина йигит Ашур билан марҳумнинг ёшлари ўтиб қолган икки жияни ва

узун бўйли, паҳмоқ соқол бир домла суякларни тўплаб қабрга қўйишди.

— Биров билмай қўя қолсин, — деди домла тарқалишаётганларида. — Ҳар ҳолда марҳумнинг шаънига яхши гап бўлмас.

Сал ўтмай янги қабр устидаги қайрағочда бойқуш овози эшитилди...

— Бугун ҳам эчкини эмизиб қўйсанг, — деди ойим четлари титилиб, йиртилган бўз рўмолини бошига ташлай туриб, — мендан яхшилик кутма. Кечқурун ширтуруч қиламан. Эшитяпсанми? Ёнғоқ ўйнашингни йиғиштир.

— Хўп, — дея тўнғилладим қўлимни Эркиннинг елкасига қўйиб, — агар эчкиэмарни ушлаб олсам, оғзига таёқ тиқиб ўлдираман.

— Эсингдан чиқарма, — давом қилди ойим, ингичка қошларини чимириб, — эмизиб қўйсанг, бошингга ит кунини соламан.

— Жонимга тегди шу тасқара эчкингиз. У ўлмади, мен қутулмадим!

— Тўнғиллама, — деди ойим нон ўралган рўмолини биллагига илиб, ўроқни елкасига қўяр экан.

Мен орқамга ўгирилиб, укам Эркинни етакладим. Ойим эса далага, кунжут ўришга жўнади. Эчкини ҳайдаб, кўчага чиқдиқ. Арқонни Эркиннинг қўлига бериб, эшик олдида қолдирдим-да, ўнг томонга бурилиб, тут тагидаги бир қанотли қийшиқ эшикдан мўраладим. Торгина, ивирсиб ётган ҳовлида Ибо кампир бўксасини ушлаб, зинага пўстак ёярди.

— Ибо буви, — дедим эшикдан бош суқиб. — Эргаш турдими?

Кампир қаддини ростлади ва афти хунук тиришиб, нурсиз кўзлари менга термилди.

— Ухлаб ётибди, — жавоб қилди кампир обдан мени таниб олгач. — Уруш жонимга тегди, — кампир пўстатини қоқиб яна мингиллади. — Йўқчилик қурсин, бояқиш набирам тўйиб нон емайди, яна қорни шишяпти.

Кампирнинг мингиллаши фикримни бўлди.

Мен ҳар куни эрталаб ойим далага жўнаши билан шу ҳовлига кирар, Эргашни чақирар, кампир эса ўз дардларини айтиб шикоят қилишга тутинарди. Кампирнинг Исмат исмли ўғли отам билан бир кунда ҳарбийга кетган, келини сил касали билан оғриб онасиникида ётар, у набираси Эргаш билан шу торгина ҳовлида истиқомат қиларди. Кампир худонинг берган куни икки букилиб уйимизга кирар, ичига тортиб кетган лабларини ялаб:

— Орифа, умрингдан барака топ, набирамга озгина сут бермасанг бўлмайди, қорни шишяпти, — дерди.

— Холажон, бир коса сут сиздан айлансин, — жавоб қиларди ойим. — Эчкиэмар деган худонинг махлуқи эчкимизни эмиб кетяпти. Бола-да, Олим ёнғоқ ўйнагани кетиб қолиб, эмизиб қўяпти.

Ойим нон ёпган кезлари кампирникига мендан иккита зогора чиқариб юборар, овқат қилган кезларимиз ўзларини чақириб чиқардик. Кампир урушдан олдин кинна солар, кейин эса фол очиб кун ўтказадиган бўлиб қолган эди. Эргаш мендан атиги бир

ёшгина кичик, қовоқлари салқинган, кесаёк еб қорни шишадиган бўлиб қолган, болалар унга «хомсемиз» дея лақаб қўйишган эди. Инжиқлигидан у болаларга ёқмас, қўш-нимиз, узоқ қариндошимиз бўлгани учун мен унинг ёнини олардим.

— Эргаш! Тур! — дедим ниҳоят кампирнинг мингиллашидан тезроқ қутулиш мақсадида.

— Ҳой, тура қол, болам, — деди кампир. — Ўртоғинг кутиб қолди. Эчкисига боқишиб кела қол. Худо бизга шу қурумсоқ эчкини ҳам кўп кўрган.

— Ибо буви, — дедим Эргаш чиқавермагач, — бугун ширгуруч қиламиз, кечқурун олиб чиқиб бераман.

— Умринг узоқ бўлсин, — деди кампир пишиллаб. — Опанг яхши аёл. Яхшиям у бор экан, ҳолимиздан хабар олиб турибди. Кинна солиб қорин тўйғазиб бўлармиди.

— Шу... эчкимизни эчкиэмар эмиб кетяпти-да.

— Эмади, ўзим кўрганман, йўқчиликда, болам, тур, ҳой Эргаш, ўртоғинг қараб қолди.

— Тур, тур деяверасиз, — эшик олдида Эргаш пайдо бўлди ва остонага яқинлашиб, қўлларини ёзаркан, заҳил юзини буриштириб керишди. — Ухлагани ҳам қўймайсиз.

— Худо эрталаб насиба улашади, сен бўлсанг қуруқ қоласан, шунинг учун ҳам биримиз икки бўлмаяпти.

— Бўла қол, кетдиқ.

— Эчкинг қани?

— Ташқарида, Эркин ушлаб турибди.

Эргаш бир бурда қотган зоғорани қисир-

латиб, кетимдан эргашди. Кўчага чиқдик. Эчки Эргашни кўриши билан одатдагидай Эркинни судраб олдинга интилди, Эргаш ҳам югургилаб эчкининг пешанасини силади. Эчки типирчилар, тумшуғини Эргашнинг тиззаларига ишқалар эди.

— Шу тасқара эчкини нимасини яхши кўрасан?

— Ҳим-м... — Эргашнинг юзи яна ҳам заҳилланди.

— Ойим, «бугун ҳам эчкини эмизиб қўйсанг, мендан яхшилик кутма», деди. Бугун ёнғоқ ўйнашга бормаймиз. Эчкиэмарни топиб олсак, оғзига таёқ тиқиб ўлдирамиз. Сен ҳам бормай қўя қол.

— Ҳим-м... — Эргаш тутилиб қолди ва кўзлари кўкиш тусга кирди.

— Нега индамайсан?

— Қанақа эчкиэмар?

— Эчкини эмиб кетаётган эчкиэмар-да... тўрт оёқли, тумшуғи илоннинг тумшуғига ўхшаш.

— Ҳим-м...

Бошлашиб сой томон тушиб кетдик. Қишлоқ орқада қолди.

Қишлоғимиз тепаликка жойлашган бўлиб, тепалик остидан катта сув оқиб ўтар, сойнинг икки соҳили тўқайзор эди. Қамишлар гужғон ўсган, қишлоқ томондаги тўқайзорда биз — болалар кун бўйи мол боқардик. Тушгача аранг чидар, сўнг молларни ўз ҳолларига ташлаб, ёнғоқ ўйнагани жуфтани ростлаб қолардик. Қош қорайиш олдида тўқайзорга қайтардик, лекин доим эчкимни эчкиэмар эмиб кетган бўларди. Бундай кезларда фиғоним фалакка кўтарилиб, эчки-

нинг пешанасига муштлар, бўғилиб сўкинар, ноилож уйга қайтар, ҳар куни ойимдан дакки эшитардим. Бир мугизи қийшиқ, бири синган, сариқ жунларига тиканак ёпишган, оёқларини қийшиқ босадиган шу қурумсоқ эчкини боқиш менинг зиммамга юкланган, у мен учун бало-қазога айланган эди. Кошки эди, чиройлироқ бўлса, ҳавас қилишга арзиса. У худо қаргаган тасқара махлуқнинг ўзгинаси эди. Илоё ўлу мен сенинг хунук турқингни кўришдан қутулай, деб худога илтижо қилардим, лекин худо ҳам менинг илтижомга ҳали-вери қулоқ соладиганга ўхшамасди. Ойим айтмоқчи, зора билан қуруқ чой тинкамизни қуритган, шу қурумсоқ эчкининг бир косагина сутига кўз тиккан, бироқ шу бир косагина сутни ҳам худо кўп кўраётган, эчкини эчкиэмар эмиб кетаётган эди. Сутини ичолмаётганимиз етмагандай, эчки ҳар йили битта туғар, ўзига ўхшаган тасқара болалари бир ой ўтмай ўлиб қоларди. Хуллас, ўша пайтлар менинг бирдан-бир тилагим шу эчкининг ўлими ва ундан қутулиш бўлиб қолган эди.

— Эргаш, — дедим ниҳоят тўқайзорга етиб келганимиздан кейин, — агар кетиб қолсанг, кунингни кўрсатаман. Бирга пойлоқчилик қиламиз. Бир ўзим зерикаман. Биласан, Эркин ухлаб қолади. Ойим кечқурун ширгуруч пиширади, сен ҳам ейсан.

Эргашнинг кўзлари мўлтиллаб қолди, мен бунга «хўп» ишораси деб тушундим. У бу гал ширгуруч ейсан, деганим учун эмас, мендан кўрққанидан қолишга розилик билдирган эди. Эчкини йўғонроқ қамишга боғлаб, ўзим ёнбошладим. Эркин ёнимда, Эр-

гаш сал нарироқда. Пойлаяпмиз. Эчки ўт ямлар, Эргашга қараб қўяр, арқонни тортиб, у томон интилар, маъюс маърарди. Тушга-ча аранг тоқатим етди. Биз миқ этмай кутардик, бироқ эчкиэмар ҳали-вери келай демасди. Эркин яна ухлаб қолди.

— Тур, кетдик, — дедим сабрим чидамай, — эммаса, еб кетсин.

— Кетдик, — деди Эргаш ҳам менинг гапимни кўплаб бери кутаётгандай сапчиб туриб.

Эркинни туртиб турғаздим, у кўзларини очар экан:

— Ака, эчкиэмар эмиб тетдими? — дея сўради. Унинг сўроғи кўзларим олдида яна ғазабга тўлган ойимни намоён қилди.

Иккиланиб турган эдим, Эргаш:

— Мен кетдим, — деб қолди ва ингичка бўйинини ликиллатиб йўлга тушди. У юриб борар, елкаси оша эчкига назар ташлаб қўяр, қурумсоқ эчки ҳам тинмай у томон тортиниб, типирчиларди. Эркинни етаклаб Эргашнинг кетидан эргашдим. Тепаликка кўтарилиб, ўнг томондаги пахса девор олдида тўхтадим. Девор орқасида катта ёнғоқ дарахти бўлиб, биз ҳар куни тош отар, тагига тушган ёнғоқларини қўйнимизга солиб орқамизга қайтардик. Эркинни йўл четида қолдириб, яна ёнғоққа тош отдим. Қўйним тўлай деб қолганда ичкаридан «ҳой, қўйинлар, худо хайрларингни берсин», — деган кампир овози эшитилди. Эркинни етаклаб қочиб қолдим. Сўнг кун ботиш томондаги кўчага бурилиб, ёнғоқ ўйнашаётган болаларнинг олдига келдим. Болалар жазавага тушиб ёнғоқ ўйнашарди.

— Эргаш келмадими? — сўрадим юзи шўрланиб кетган Турдивойдап.

— Ҳозир келувди, кетиб қолди, — жавоб қилди Турдивой.

Эркинга иккита ёнғоқ чақиб бердим-да, ўзим ўйнашга тутиндим. Ёнғоқларимни ярминни ютқизиб, қош қорая бошлаганда орқамга қайтдим. Ёнғоқларимни ютқизиб қўйганим етмаганидай, яна эчкини эчкиэмар эмиб кетган эди. Келишимдан салгина олдин эмиб кетган бўлса керак, эчкининг елини ҳали нам эди.

— Ҳайвон, — бақирдим ва қўйнимдаги ёнғоқни сочиб ташладим-да, ғазаб билан эчкининг қулоғидан тишлай бошладим, — ўласанми, эчкиэмарни кўришинг билан қочсанг, тепсанг? Жонимга тегдинг. Ҳар куни ойим уришади. Кечқурун ширгуруч емоқчи эдим!

— Ойим уради, — деб қолди худди шу пайт Эркин ҳам.

— Нега титрайсан, ойим сени урмайди. Менинг шўримга шўрва тўкиладиган бўлди!

Қалт-қалт титрар, на уйга қайтишим, на эчкиэмарни қидиришимни билмасдим.

— Ака, тетдик.

— Ойимга нима дейман? Сен ўлмадинг, мен қутулмадим.

Эркин ёнимда йиғлаб келар, мен бўлсам эчкини судрар, сўкинардим.

Ниҳоят, эшик олдига етиб келгач, эчкини Эркинга етаклатиб ҳовлига киргизиб юбордим-да, ўзим эшик тирқишидан мўраладим. Ойим одати бўйича ҳар кундагидай Эркинни ўпиб эркалатмади. Упиб эркалатганида менга худо берарди. Урмасди. Кўзларим ҳовлида, Эркин бурнини тортиб:

— Ойи, эчтимизни эчкиэмар эмиб тетди, — дея тушунтиришга киришди.

— Нима? — ойим эчкининг ёнига яқинлашиб эгилди-да, елинини кузатди. — Аканг қани?

— Кўчада қолди.

— Олим!

Ана, худо урди!

— Қани, бу ёққа кел-чи. Қелмасанг кўчада қолиб кетишингни ўйла. Эргашларникига кирсанг ҳам барибир олиб чиқаман.

Борди-ю, ойим қувиб қолса Эргашларникига кириб кетаман, деган фикрим ҳам пучга чиқди. Титроғимни босиб, ўзимни қўрқмаётганга солиб ҳовлига кирдим.

— Нима?

— Эрталаб мен сенга нима деган эдим.

— Ойижон, энди ҳеч ҳам ёнғоқ ўйнагани бормайман, — деганимни биламан, чап жағимга тошдай бир нарса тушди ва ўрни олов куйдиргандай ачишиб кетди. Кўзларим тиниб, бошим айланди, ўзимни йиқилишдан аранг тутиб қолдим.

— Ойижон, бошқа бормайман, — жон ҳолатда ялина бошладим.

— Ху, бошингни е. Қун бўйи бир косагина ширгуручга маҳтал бўлиб юрсаму сен ёнғоқ ўйнагани кетиб қолиб, эчкини эмизиб қўйсанг!

Ойим шартта орқасига ўтирилди-да, уйга кириб кетди. У уйга кириб бораркан, ҳўнграб йиғларди. Бу отам ҳарбийга кетганидан сўнг биринчи марта йиғлаши эди. Юзимнинг ачишаётганидан ҳам ойимнинг йиғлаши мен-

га таъсир қилди. Ҳазим ҳам йиғлаб юбордим. Онагинам! Шу кўйи уйга киргач, ўзини кўрпачага ташлаб, юзини ёстиққа суртиб, ўкириб йиғлаганини ҳамон унута олмайман.

— Уруш ҳам жонимга тегди, — ойим ҳамон бўғилиб фарёд чекарди.

— Ойижон, йиғламанг, — дедим ёнига бориб.

Ойим бошини кўтарди ва мени ўзига тортиб, пешанамдан ўпди.

— Олимжон! — деди кўзлари ғамгинлашиб, — тапимни олганигда урмасдим. Қулоқ солмай мени хафа қиляпсан. Даданг ҳарбийда, менинг суянадиган одамим сенсан. Хафа бўлма. Онангман.

Бечора ойим шу куни яна ширгуруч қиллолмади...

Эртаси куни ойим узоқ тўшакда ётган бемордай далага жўнади. Эчки ҳақида оғиз ҳам очмади. Бу менга оғирроқ ботди. Эчкини эчкиэмарга эмизмасликка аҳд қилдим. Эрташни ҳам чақирмадим. Қўлимда таёқ, пойлоқчилик қилиб ётибман. Вужудим кўз ва қулоққа айлангану, эчкиэмарнинг келишини кутиб, унга балои азимдай ташланиб, оғзига таёқ тиқиб ўлдиришга шайланиб турибман.

Эркин ёнимда одатдагидай мудрар, қуёш сачраган чўғдай танамни куйдирарди. Қамишлар шамолда тебранар, ҳуштак чалар, узоқларда кунжут ўраётган аёллар кўриниб турарди.

Тушга яқин эчки яна безовталана бошлади. Сувга олиб бордим, ичмади. Эчкининг кўзлари тобора қизариб, лаблари қуришиб борар, жарлик тагидаги ёлғизоёқ йўлга

термилар, маъюс маърарди. Қўрқаётган бўлиши керак. Эчкиэмар келадиган вақт бўлди. Бошимга урилган ўйдан сапчиб туриб, тирсакларимни ерга тирадим-да, жар томон юзландим. Сал ўтмай жарлик тагида Эргаш пайдо бўлди ва атрофга аланглай бошлади. Ке, келавер, бир ўтакангни ёрай. Мана, ҳозир, тепамга келганигда сапчиб туриб бақираман. Сен ҳали менинг совунимга кир ювмабсан. Бироқ «хомсемиз» ниятимни ўзгартириб юборди. Тўғри эчкининг олдига келди-да, аввал энтикиб пешанасидан силади, сўнг юзини юзига қўйди, кўзларини юмиб туриб қолди. Тавба! Эчки ҳам тумшуғини кўтариб, кўзларини юмганича жим турарди. Эргаш яна атрофга аланглади-да, эчкининг ёнига ўтди. Эчки оёқларини ёзиб қотиб тураверди. Эргаш чалқанча ётиб, бошини эчкиниг елини остига суқиб, уни эма бошлади. Шундан кейингина тушга яқин эчкининг безовталаниши, Эргашни кўрганда типирчилаб қолишини англадим.

— Аблаҳ! Эчкиэмар! — ниҳоят ирғиб ўрнимдан турдим-да, ўқдай отилиб, Эргашнинг оёғидан олиб турғиздим, сўнг дуч келган жойига қулочкашлаб тушира бошладим. — Аблаҳ! Эчкиэмар ўзинг экансан-ку!

— Олим, урма! — ерга йиқилган Эргаш гужанак бўлиб ёлворарди.

— Аблаҳ! Ҳар куни ойимдан сиқув эшитаман. Кеча урди. Сени ўлдираман. Ёнғоқ ўйнаётганимизда шунинг учун ҳам йўқолиб қолар экансан-да.

— Олим! Урма!

— Ўлдир... — деганимни биламан, бўксамга қаттиқ бир нарса тегди-ю, Эргаш-

нинг устидан ошиб тушдим ва пешанам билан ерга санчилиб қолдим. Апил-тапил ўрнимдан туриб, орқамга ўгирилган эдим, бурнидан сув сачратиб пишқираётган эчкини кўрдим. — Ҳу, пуштсиз. Сен ҳам Эргашнинг ёнини оладиган бўлдингми?

Кўзларимни эчкидан узмай, секин ерга чўкдим-да, таёқни олиб, эчкининг қийшиқ шохига туширдим. Қочди. Эргаш йўқолиб қолган эди. Таёқни кўтариб яна эчкининг олдига келдим, келдиму қўлларим ўз-ўзидан бўшашиб кетди. Эчкининг кўзлари жиққа ёшга тўлган эди. Тавба! Эчки ҳам йиғлайдими? Эчкининг тобора ёшга тўлиб бораётган кўзларига термилиб туриб, баданим жимиралишиб кетди ва бошини бағримга босиб, биринчи марта эркалатдим.

Қош қорайганда эчкини суяб уйга қайтдим. Эшикдан киришим билан ойим кўзларимга термилиб:

— Бугун ҳам эмизиб қўйдингми? — деди ва эгилиб, эчкининг елинига назар ташлади. — Уғлимдан ўргилай, эсинг кириб қолибди. Ҳайтовур бугун ширгуруч ейдиган бўлибмиз. Эчкиэмар келмадими? Нега хафасан?

— Узим...

— Қелдими?

— Қелди.

— Улдирдингми?

— Йўқ.

— Улдирмайсанми, қутулардик.

— Улдириб бўлмади.

— Қочиб кетдими?

— Йўқ.

— Нега бўлмаса, ўлдирмадинг?

— Ойи... эчкини Эргаш эмиб юрган экан...

— Нима?.. — ойимнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. — Эргаш эмиб юрган.

— Эргашни урган эдим, эчки мени сузди.

— Нима?.. — ойимнинг гапи узилиб, боши эгилди, кўтарганда эса кўзларида ёш ялтиради. — Э худо, бандаларингнинг бошига қандай кунлар соляпсан.

Ойим ширгуруч пиширар, менга, эчкига маъюс термилар, бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлар, лекин деёлмас эди. Шу кунни ойим мендан Эргашларникига бир коса ширгуруч чиқариб юборди.

Эрталаб далага жўнаётганида:

— Олим, — деди лаблари титраб, — эчкини тўқайзорга боғлаб, ёнғоғингни ўйнай-вер.

Мен кун бўйи ёнғоқ ўйнаб қайтар, эчкининг елини тирсиллаб турарди. Уша кундан кейин ойим эчкини эшик олдига боғлаб, эшикни ҳам очиқ қолдирадиган бўлди. Лекин эчкининг елини бирдай тирсиллаб турар, ҳазин маърашини қўймасди.

Эргаш йўқолиб қолган эди...

Бир ҳафтадан кейин Эргашнинг онаси ўлганини эшитдик. Ойим фотиҳага бориб қайтгач:

— Бечора Эргашнинг аҳволи ёмон, — деди. — Илоё, умрини берсин-да, туриб кетишига кўзим етмайди.

Қушдай чирқираб кўчага отилганим эсимда. Эргашнинг олдига қандай етиб келганимни эслолмайман. Бу пайт, узилиб бўлган эди...

Мен ўқдай учиб орқамга қайтдим.

— Эргаш! Қайт, қайт! Истасанг эчкини ўзингники қилиб ол!—дея чинқириб борардим.

— Олим, урма!

Ҳамма томондан мени шу овоз сиқиб келарди...

У бармоқлари билан оппоқ сочларини силаркан, ҳорғин ўрнидан турди. Ўрта бўйли, тор пешанаси силлиқ, қўй кўзлари ўй ва меҳнатдан хиралашиброқ турган бу одам бир неча кундан бери узлуксиз ишлар, муддаосига етиб чарчаган эди.

Кенг, яқиндагина оқ сувоқдан чиққан устахонанинг бир томонида кичкина, «ишчи» китоб жавони бўлиб, жавон олдидаги столда Бальзакнинг «Инсон комедияси»нинг ўнинчи жилди очиқ ётар, бошқа томонларда эса Навоий, Беруний, Бобир, Улуғбекнинг мой бўёқ билан чизилган, шифтга етдиган расмлари турарди. Ўртада бўёқлар томган стол, стол устига мўйқаламлар, бўёқ идишлар тартибсиз қўйилган, бир чеккада у толиққан кезларда дам оладиган қизил кресло турарди.

У жавондан Навоий, Бобир асарларига чизилган миниатюралар альбомини паршон кузата бошлади. У кўпинча альбомни варақлаб турар, аждодларнинг кўз-қовоқлари, ранги, тавда тузилишини диққат билан ўрганарди. Уни кўпроқ аждодларнинг йириклиги, тафаккур дунёсининг кенглиги, гўзаллиги қизиқтириб келар, у ўз асарларида

ана шу аломатларни ифодалашга интиларди.
— Инсон тафаккури нақадар теран! — дея ўзига ўзи мурожаат қилди у, Бобир «овда» деб аталмиш расмни кузатаркан, — у биз кўрган, ҳатто хунук туюлган мавжудотларни ҳам гўзал қилиб тасвирлай олади.

У шундай деб туриб ҳар тонг қуёшни қаршилаганда вужудида тугён урадиган (у қуёшни қаршилашни севарди) иштиёқ туйғусини ҳис қилди. Бу янги «Дехқон» деб аталмиш расмга қайтадан қўл уриш иштиёқи эди.

Бўйи энига уч қулоч келадиган расм қаршисига келганда ҳам у ҳаяжондан титрар, кўзлари олдида янги бўёқ ва янги манзаралар аниқ бир нуқтага жамлана бошлаганди.

У Толмозор қишлоғида серфарзанд бир ўзбек хонадониди туғилиб ўсди. Унинг отаси ва буваси эрта баҳордан тоғ тагидаги бир парча ерларига чиқиб дехқончилик қилишарди. Гоҳо отаси уни ҳам эшакка миндириб, ўзи билан водийга олиб чиқарди. Бутун водий бўйлаб оқ яктакдаги дехқонларнинг «ҳа, чу жонивор» деган хитоблари янграр, бу бола тасавурида сирли бир дунё кашф қиларди.

Ёнма-ён ётган, катта-кичик туя ўрқачларини эслатувчи жигар ранг тоғлар ортидан қуёш кўтарилиб келаётган бўларди. Эгилиб, қўш ҳайдаб бораётган бувасини ҳар гал илк қуёш нурлари қизғиш олтинсимон нурларга ўраб, янги меҳнат билан олқишларди. Чол гаврон босиб ҳўкизларини бир меъёрда олға ундар, чап томони қуёш нурида шуълланиб, қизил аланга таратар, болани кўп-

роқ мана шу манзара мафтун қиларди. У уйга қайтар, лекин узоқ вақтгача ўша манзарани кўзлари олдидан кетказолмасди.

Буваси гоҳо мола босаётганда набирасини ёнига олар, иш тугагач, бағрига босар, сочларини силар: «Иброҳим, эсингда бўлсин, — дея йўгон, ёқимли овозда мурожаат қиларди, — ота-бобонг деҳқон бўлган, меҳнати билан бола-чақа боққан. Камбағалга қайишган, ҳеч кимни йиғлатмаган, қон тўкишни туноҳ деб билган. Сен ҳам ота-боболаринг йўлидан бор, уларни ҳурмат қил, шунда ўсиб-унасан!»

У қўлларини иякларига тираб бувасига термилиб ўтирар, лекин гапларини идрок қилолмасди.

Ёқуб чол ўрнидан турар, уватларни чошиб туриб, ҳорғин ва мағрур хирғойи қиларди:

Баҳор келиб сепаман уруғ,
Сепаман уруғ, сепаман уруғ,
Куз келиб, йиғаман уруғ,
Йиғаман уруғ, йиғаман уруғ.

У кейинчалик бу қўшиқни отасидан, воқийда гамирлашаётган деҳқонлардан ҳам эшитадиган бўлди. Қўшиқ болани ўйга толдирар, бутун олам сирли бўлиб туюлар, у қўшиқни тинглар, тинглайверарди. У кўрган ўша водий манзараси, деҳқонларнинг буғдой ҳақидаги қадимий қўшиғи улғайгани сари вужудини ларзага солиб келарди. Мана бир йилдан бери ўша туйғуларини ифода қилиш билан овора. Насиб бўлса шу тун ишини ниҳоясига етказди.

У фикрини йиғиб яна қаршисидаги расмга термилди. Шаффоф осмон. Осмон остида ҳайбатли тоғ чўққилари. Тоғ ортидан қуёш кўтарилиб келиб, ёмғирдан кейинги водийни қизғиш-олтинсимон нурларга бўяб бормоқда. Чўққиларнинг орти чўғдай яллиғланади, сўл томонида эса хира туман, туман остида ҳали ҳам тун мудрайди. Тоғ остидаги яшил водий паст-баланд тепаликларга бориб туташади (бу ўша, у болаликда кўрган водийнинг айнан ўзи эди), водийда чол икки ҳўкиз билан ер ҳайдаяпти. Чолнинг бўйи баланд, эгилган елкалари кенг, бўйни йўғон ва тупроқ рангида бўлиб, узун, кенг ажинлар турли томонга кесиб ўтган, тердан сарғайган яктаги остидаги кўкраклари осилиб турибди. Кенг ва дўнг пешанали, қалин ва ўсиқ қошли, тийрак кўзли, юз суяклари туртиб чиққан бу чол аждодлари — Алпомиш, Рустамни эслатади. Унинг узун ва йўғон, қотиб кетган бармоқлари силлиқлашиб қолган омовни маҳкам тутган.

Олдинда бўйинтуруққа тиралиб кетаётган ҳўкизларнинг бири тарғил (у ҳўкизларни ҳам кўрганидай акс эттирганди), рангда бўлиб, бўйинтуруқ остида енгичадай қадоқ кўриниб турибди, бир мугизи синган сарғиш ҳўкизнинг ҳам бўйнида ана шундай қадоқ бор, лекин уники сал бошқачароқ.

У паришон орқасига тисарилди ва расмга жиддийроқ назар ташлади.

«Қуёш чолни нурларга ўраши, янги меҳнат куни билан олқишлаши керак, — ўйлай бошлади у. — Бу жуда нозик ва аниқ ифода қилиниши зарур. Ахир мен болалигимда кўрганимда бу манзара илоҳий, самовий бир

руҳ бағишлаганди. Чолнинг қуёш нури тушаётган томони қизғиш рангда, ҳатто бу ранг пешанаси, бурни, юзида ҳам акс этганди. Бунинг устига қуёш нури кундузги нурга қараганда қуюқроқ эди. Бувамнинг ёнидан қараганимда елкалари бутун тоғ, осмонни қоплаган, у жуда буюк кўринганди. Мен ана шу буюкликка, бу буюкликни ўраган қуёш нурларига диққат қилишим керак».

У шиддат билан мўйқаламини қизил бўёққа суртди-да, чизишга тутинди. Аввал қуёш нурининг тиклигини равшанлаштирди, кейин эҳтиёткорлик билан чолнинг қуёш нурлари тушаётган томонига ранг бера бошлади. Елкасига нурларнинг тик қадалиши, кейин кескин қайтиши, бу аснода яктагининг буришган жойлари, пешанасини танғиган рўмоли, юзида ҳам ўша бўёқ акс этишига диққат қилди. Бу бўёқ жуда майда чизиқларда нозик ва аниқ ифодасини топа бошлади.

Девордаги соат бир, икки, уч, ниҳоят, олтинчи бонгни ҳам урди...

Деразадан илк тонг нурлари кириб, «Деҳқон»ни, унинг набираси — рассомни олқишлай бошлаганида расмга сўнгги ранг тортилди.

У чуқур нафас олиб, мўйқаламини қўйди-да, суратга сўнгги бор назар ташлади. У ниятига етган, «Деҳқон»ни илк қуёш нурлари ҳарир пардасига ўраб, янги меҳнат куни билан олқишларди. Ўзбекистон водийларида, қуёш нурлари остида ёлғиз «Деҳқон» қад кўтариб турар, инсониятнинг ибтидоий қуроли — ооч билан ҳўкизлар уни олға чорларди. Рассомнинг бутун вужуди янги бир туйғудан титраб, кўзлари жиққа ёшга тўлди,

шиддат билан ёнига ўтирилди-да, ташқарига чиқди. Нимадир қилгиси келар, лекин нима қилгиси келаётганини ўзи ҳам аниқ билмасди. Шу тариқа ҳовлида бир оз кезди-да, устахонага қайтиб кирди. Дам оладиган кресло-сига чўкиб, яна «Деҳқон»га назар ташлади.

...Қуёш устахонани чарақлатиб, қиздириб юборган, лекин у бундан беҳабар ухлар, туш кўрарди. У ўша водийда қўлларини иякларига тираб ўтирармиш. Қуёш нурларига ўралган буvasи — «Деҳқон» қўлида кетмон, пахтага сув боғлармиш-да, секин хиргойи қилармиш:

Баҳор келиб сепаман чигит,
Сепаман чигит, сепаман чигит.
Куз келиб йиғаман чигит,
Йиғаман чигит, йиғаман чигит.

МУНДАРИЖА

Қоғоз қушча	5
Ҳадемай баҳор келди	15
Эчкиэмар	42
Деҳқон	55

На узбекском языке

УКТАМ ХАКИМАЛИЕВ

СКОРО ВЕСНА

Р а с с к а з ы

Редактор М. Бобоев

Рассом А. Кива

Расмлар редактори А. Пономарёв

Техн. редактор Э. Сандов

Корректор Ш. Соатова

Босмахонага берилди 22-VII-76 й. Босишга рухсат этилди 23-XII-76 й. Формати 70x90 1/32. Босма л. 2,0 Шартли босма л. 2,34. Нашр. л. 2,12. Тиражи 15000. Р 21971.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кучаси, 30. Шартнома № 113-76.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Бекобод шаҳар босмахонасида № 1 қоғозга босилди. Бекобод, 1977 йил, заказ № 79. Баҳоси 8 т.

Ҳакимали Уктам.

Ҳадемай баҳор келади. Ҳикоялар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

64 б.

Болага опаси қогоз қушчалар ясаб беради. Бола қогоз қушчаларни ўйнайди ва ҳар замонда улардан бирини қўшинининг ҳовлисига ташлаб келади. Бу қогоз қушчалар боланинг опаси ва қўшни йигит ўртасидаги муҳаббат элчилари эди... Уктам Ҳакималининг бу китобига кирган ҳикояларидан бирида шундай воқеа содир бўлади. Унинг бошқа ҳикояларида ҳам муҳаббат, вафо, одамийлик улуғланади.

Ҳакималиев Уктам. Скоро весна.

Уз2